

הבחנה טיפולוגית בין שני סוגים של בתי תפילין מקומראן

יונתן אדלר

תקציר

קרוב ל-30 בתי תפילין נתגלו במערות מדבר יהודה. מפרסמי ממצאים אלו הבחינו בין בתי תפילין בעלי תא אחד, שזיהו כ'תפילין של יד', לבין בתי תפילין בעלי ארבעה תאים, שזיהו כ'תפילין של ראש'. במאמר אני מעלה הבחנה טיפולוגית נוספת בתוך מכלול בתי התפילין בעלי ארבעה תאים: (1) 'הטיפוס-הפשוט' – בו רק שורה אחת של תפרים מפרידה בין התאים; (2) 'הטיפוס-המפוצל' – בו התאים מופרדים זה מזה באמצעות חתכים בעור ובאמצעות תפרים מסביב לכל תא. יש יסוד להניח שההבדל בין שני הטיפוסים אינו מקרי, אלא הוא משקף שתי שיטות הלכתיות מתחרות בעניין צורתו הנאותה של בית התפילין. זיהוים של שני הטיפוסים מעלה את השאלה מדוע שני הטיפוסים נמצאו ביחד בקומראן: אם הדבר מעיד על התפתחות דיאכרונית או על רב-גוניות מפתיעה באופן קיום ריטואל התפילין בקרב חברי קהילת קומראן. ייתכן שיש למצוא הן למחלוקת בעניין צורתו של בית התפילין במדרש הלכה שהשתמר במקורות התנאיים, ובו קובע בעל המדרש שאין להפריד את התפילין לארבעה 'כיסים'.

מילות מפתח: תפילין, קומראן, הלכה, בית שני, כתות, ספרי דברים, מכילתא

מבוא

קרב ל-30 בתי תפילין נתגלו במערות מדבר יהודה.¹ מפרסמי ממצאים אלו הבחינו בין בתי תפילין בעלי תא אחד, שזיהו כ'תפילין של יד', לבין בתי תפילין בעלי ארבעה תאים, שזיהו כ'תפילין של ראש'. במאמר זה אראה הבחנה טיפולוגית נוספת בתוך מכלול בתי התפילין בעלי ארבעה תאים: (1) 'הטיפוס הפשוט' – בו רק שורה אחת של תפרים מפרידה בין התאים; (2) 'הטיפוס המפוצל' – בו התאים מופרדים זה מזה באמצעות חתכים בעור ובאמצעות תפרים מסביב לכל תא. יש יסוד להניח שההבדל בין שני הטיפוסים אינו מקרי, אלא הוא משקף שתי שיטות הלכתיות מתחרות בעניין צורתו הנאותה של בית התפילין. זיהוים של שני הטיפוסים מעלה את השאלה מדוע שני הטיפוסים נמצאו ביחד בקומראן, דבר שלכאורה מעיד על רבגוניות מפתיעה באופן קיום ריטואל התפילין בקרב חברי קהילת קומראן. ייתכן שיש למצוא הדי לחלוקת בעניין צורתו של בית התפילין במדרש הלכה שהשתמר במקורות התנאיים, בו קובע בעל המדרש שאין להפריד את התפילין לארבעה 'כיסים'.

בתי התפילין ממדבר יהודה: סקירת הממצא

חלק מבתי התפילין העתיקות נתגלה במסגרת חפירות ארכיאולוגיות מסודרות במערות מדבר יהודה, וחלקם נרכשו מידי סוחרי עתיקות שסיפרו לרוכשים היכן הממצאים נתגלו, לכאורה.² ממצאי החפירות הארכיאולוגיות במערה 1 הסמוכה לקומראן, פורסמו שני בתי תפילין בעלי ארבעה תאים וכן שני בתי תפילין בעלי תא אחד, אך החופר ציין שבמערה נתגלו עוד בתי תפילין בעלי תא אחד – "לפחות ארבעה בתים כאלו" בסך הכול (Lankester Harding 1955: 7, pl. I:5-7).

שרידים משלושה בתי תפילין נתגלו בחפירות ארכיאולוגיות במערה 4a שליד קומראן, ו-11 בתים נוספים נרכשו מסוחרי עתיקות שטענו כי גילו אותם בקומראן ב'מערה 4' ארבעה תאים, וארבעת הבתים האחרים הם בעלי תא אחד (שם; Reed and Poole 1962: 7, 9, figs. 1, 13). באחד מהבתים בעלי ארבעה תאים שרדו רק שלושה תאים, **ובכל אחד**

1 כאן אני משתמש במונח 'בית תפילין' במקום המונח 'קציצה' (ראו לדוגמה ידן, תשכ"ט) מפני שהמונח האחרון משמש בפיהם של תנאים ואמוראים על פי רוב כדי לתאר רק חלק מסוים בבית התפילין – ארבעת התאים שבהם מניחים את יריעות התפילין.

2 לדיון חשוב בבעיית זיהוי אתרי גיליון האמיתיים של מגילות מדבר יהודה שנרכשו מסוחרי עתיקות, ראו Reed 2007.

3 מכיוון שיוזף מיליק לא מסר אם לדברי הסוחרים הממצאים הגיעו ממערה 4a או ממערה 4b הסמוכה, כתבתי כאן 'מערה 4' במירכאות יחידות בכל פעם שהתייחסתי לבתי תפילין שנרכשו מידי סוחרי עתיקות. מיליק (שם) פרסם רק 13 בתי תפילין, ואילו בית נוסף נזכר במחקרים שפרסמו ג'ב פול ורוגלד ריד על העורות מקומראן (Reed 1972: 299-300, fig. 11). בית תפילין זה הובא לאוניברסיטת לידס בשנת 1958 עם עורות נוספים, וקיבל את המספר הסידורי הפנימי '4Q45'. בית תפילין זה לא זכה לכל התייחסות בספרות המחקרית על ממצאי קומראן, כנראה בשל העובדה שהוא פורסם בבמות פחות מוכרות לחוקרי המגילות. שריד נוסף מבית תפילין שיוחס למערה 4 מופיע בחלק העליון הימני של צילום ארכיוני (PAM 43.319), משמאל לשריד השייך כנראה לחלק מתא אחד שנתלש מבית תפילין שפרסם מיליק (שם, לוח 9: VI).

מהתאים נמצאה יריעת עור מקופלת (Milik 1977: pl. VI:1).⁴ יריעות תפילין מקופלות נתגלו גם בשני בתים נוספים, אך יריעות אלו לא נפתחו (שם: 34–35, לוח VI:2). במערה 5 שליד קומראן נתגלה בית תפילין אחד, וממנו שרדו רק שלושה תאים מתוך ארבעה שהיו בו, כנראה, במקור (Milik 1962: 178, pl. XXXVIII:8). שלוש יריעות מקופלות נצפו בתוך הבית אך לא הוצאו ממנו בשל מצבן הרעוע. במערה 8 הסמוכה לקומראן נתגלו שני בתי תפילין בעלי ארבעה תאים ובית אחד בעל תא אחד (de Vaux 1962: 31, pl. VIII:5–6). יגאל ידין רכש בית תפילין נוסף מסוחר עתיקות שטען כי הבית נתגלה "באחת ממערות קומראן – אולי במערה 4" (ידין, תשכ"ט). מדובר בבית תפילין בעל ארבעה תאים, ובשלושה מהם נתגלתה יריעה מקופלת.⁵ שני בתי תפילין נוספים נתגלו מחוץ לאזור קומראן: בית תפילין אחד בעל ארבעה תאים נתגלה במערה 1 שבוואדי מורבעאת (de Vaux 1961: 44, pl. XIV:4), ובית תפילין נוסף בעל ארבעה תאים נתגלה ב'מערת המגילות' שבנחל צאלים (מערה 34) Adler (2017; אדלר תשע"ח). מקובל לתארך את עיקר הפעילות בשתי מערות אלו לתקופת מרד בר כוכבא, אם כי אין לשלול את האפשרות שחלק מהממצאים הונחו במערות קודם לכן, אולי בתקופת המרד הראשון (de Vaux 1961: 47–48; Adler 2017: 129–131; ראו גם Wise 2012).

ניתן לסכם שבמערות מדבר יהודה נתגלו בסך הכול 18 בתי תפילין בעלי ארבעה תאים ולפחות תשעה בתי תפילין בעלי תא אחד (ראו טבלה 1).

טבלה 1: בתי תפילין שהתגלו במדבר יהודה

סה"כ	צאלים 34	1Mur	XQ	8Q	5Q	4Q	1Q		
18	1	1	1	2	1	10	2	בעלי ארבעה תאים	מספר בתים
9 ≤	-	-	-	1	-	4	4 ≤	בעלי תא אחד	
			נתגלו יריעות בפנים		נתגלו יריעות בפנים	נתגלו יריעות בתוך שלושה בתים בעלי ארבעה תאים	נתגלו 'לפחות ארבעה' בתים בעלי תא אחד	הערות	

4 שלוש היריעות נפתחו, ואלו תוכנו: דברים יא 13–21 (4Q131); שמות יג 1–10 (4Q132); שמות יג 11–16 (Milik 1977: 55–57, pl. XII–XIV) (4Q133). יהודה כהן (Cohn 2008: 57–58) טען שמדובר בבית תפילין שבמקור היו בו רק שלושה תאים, אך בדיקה של החפץ עצמו מלמדת שאחד מהקצוות של הבית קרוע, ולכן יש להניח שנתלש ממנו אחד מתאיו בנקודה זו. דוד נחמן (תשס"ד: 30) טען שבצילום של בית תפילין זה נראים שרידים מהתא הרביעי, ואולם דומה כי 'הצילום' שעליו התבסס, אינו אלא שכפול באיכות נמוכה של שני צילומים מקוריים (PAM 43.446, PAM 43.447) המופיע בדוח של מיליק. בדיקה של הצילומים המקוריים מגלה כי מה שהיה נדמה לנחמן כשרידיים של תא רביעי, אינו אלא קצה חוט של פשתן ששימש לתפירת הבית.

5 תוכן הפסוקים בשלוש היריעות הוא: שמות יב, 43–10; דברים י 12–19 (XQ1); דברים ה 18–9 (XQ2); דברים ה 1–17; שמות יג 1–16 (XQ3). אומנם הייתה יריעה מקופלת גם בתא הרביעי כשידין פתח ובדק את הבית, אך הוא הסיק שהיריעה (XQ4) אינה מקורית לאותו בית תפילין, אלא הבדואיים שמצאו אותו, הכניסו אותה אחרי שהיריעה המקורית אבדה, כדי שיוכלו למכור בית שלם על כל ארבע יריעותיו (שם: 8).

רוב החוקרים שהתייחסו לבתי התפילין ממדבר יהודה הניחו, על סמך המקורות התנאיים והאמוראיים המאוחרים, כי בתי התפילין בעלי ארבעה תאים הם 'תפילין של ראש', ואילו בתים בעלי תא אחד הם 'תפילין של יד' (ראו לדוגמה Milik 1955: 7; Lankester Harding 1955: 34–35; 1977: 34–35; ידן תשכ"ט [כבר בכותר הספר: "תפילין-של-ראש מקומראן"]; Schiffman 2000: נחמן תשס"ד). יהודה כהן כבר העיר שזיהוי זה מבוסס על הנחה בעייתית, ולפיה הפרקטיקה של הריטואל הייתה שמרנית ולא השתנתה מימי הבית השני ועד לזמנם של חכמי המשנה והתלמוד (Cohn 2008: 58–59). הוא הציע שייטכן ששני הטיפוסים: בתים בעלי תא אחד ובתים בעלי ארבעה תאים, אינם שני מרכיבים של נוהג אחד, אלא השניים משקפים הבנות שונות לגבי אופן היישום של הריטואל. לפי הצעתו, בעוד אחדים יישמו את הריטואל באמצעות בית תפילין אחד בעל תא אחד, אחרים יישמו אותו באמצעות בית תפילין אחד בעל ארבעה תאים. הצעתו של כהן אפשרית, ואולם נראה שאין זה בלתי סביר שההבחנה בין תפילין של ראש העשויה מבית בעל ארבעה תאים, לבין תפילין של יד העשויה מבית בעל תא אחד, הייתה קיימת כבר דורות מספר לפני עריכתם של המקורות התנאיים שהניחו נוהג כזה כמובן מאליו.⁶ אדרבה, העובדה שבכל מערה שבה נתגלה יותר מבית תפילין אחד (מערות קומראן 1, 4 ו-8), נמצאו שני הטיפוסים גם יחד, מרמזת שמדובר בשני מרכיבים של אותה פרקטיקה ריטואלית ולא בשני נהגים מתחרים.

הבחנה טיפולוגית בין שני סוגי בתי תפילין בעלי ארבעה תאים

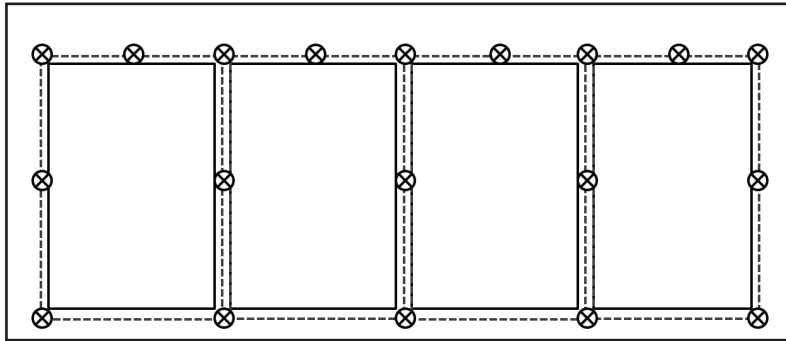
ברצוני להתמקד כאן בהבחנה טיפולוגית נוספת בין בתי התפילין ממדבר יהודה שעד כה לא זכתה להכרה בספרות המחקר. בתוך מכלול בתי התפילין בעלי ארבעה תאים קיימים שני טיפוסים שניתן לכוונתם בשם: (1) 'הטיפוס-הפשוט'; (2) 'הטיפוס-המפוצל'. אציין כאן את ההבדלים המורפולוגיים בין שני טיפוסים אלו.

(1) הטיפוס-הפשוט – הבית עשוי מפיסת עור אחת בצורת מרובע, ובקצה אחד שלו הוטבעה שורה של ארבעה שקעים.⁷ שקעים אלו יצרו חללים בצד הפנימי של העור ובליטות נמוכות בצידו החיצוני. קצה זה קופל על גבי הקצה השני באופן שארבע הבליטות בלטו כלפי חוץ, וארבעת החללים שכנגדן כוסו בקצה העור הרחב. בשלב זה הוכנסו לתוך ארבעה החללים יריעות תפילין דקות ומקופלות, ועליהן הפרשיות הרלוונטיות מהתורה. אחרי הכנסת היריעות לתוך התאים נסגר הבית ונתפר. אף שלא שרדו חוטי התפירה עצמם, על פי רוב, החורים המפולשים, העוברים דרך שני צידי העור, מעידים על צורתם

6 ראו לדוגמה תוספתא כלים ב'א בתרא ד, א (מהד' צוקרמנדל: 593) הדנה בהבדלים לענייני טומאה וטהרה בין תפילין 'של יד' ובין תפילין 'של ראש' בשל השוני בצורת מבניהן. העובדה שההבחנה בין שני הסוגים מובלעת בתוך דיון הלכתי בעניין אחר לחלוטין, מרמזת שמדובר בנוהג ותיק ומקובל שאינו זקוק לשום הסבר.

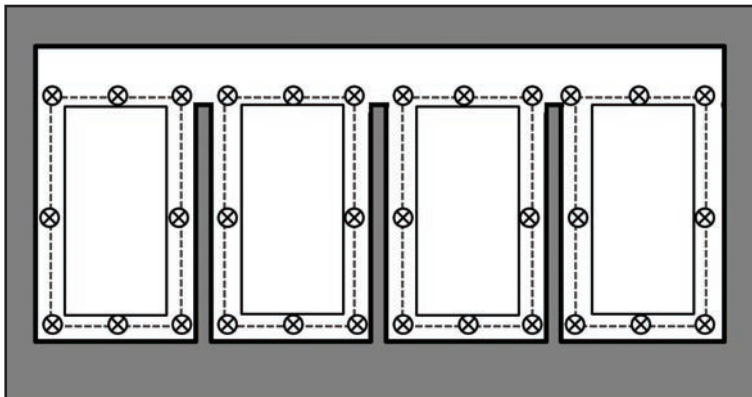
7 ייתכן שהשקעים נוצרו על ידי השריית העור במים כדי לרככו ולאחר מכן מתיחתו על גבי דפוס בעל ארבע בליטות; ייתכן שדפוס כזה נזכר במשנה (כלים טז, ז [על פי כתב יד קאופמן וכתבי יד נוספים]): "[...] וטפס של תפילה". אפשרות אחרת היא שהשקעים נוצרו על ידי כלי קהה כלשהו שנתקע לתוך העור ארבע פעמים ברצף.

של התפרים: שורה אחת של תפרים נתפרה מסביב לשורת התאים, ושורה אחת של תפרים נתפרה בין כל תא ותא (ראו איור 1). תפירת ארבעת התאים השאירה חלל לרוחב כל הבית בצד שבו העור קופל, ולתוכו הוכנסה רצועה (או כדומה) ששימשה להידוק בית התפילין לגופו של המניח.

איור 1: סרטוט של בית תפילין מהטיפוס הפשוט; \otimes = חור תפירה

(2) הטיפוס המפוצל – שלבי הייצור הראשוניים שלו דומים לאלו של הטיפוס הפשוט, אלא שאחרי שהעור קופל, נחתך חתך עמוק בקצה העור בין תא לתא (מכיוון שמדובר בארבעה תאים, נחתכו שלושה חתכים). לאחר מכן, לתוך כל תא הוכנסה יריעת תפילין מקופלת, ושורה של תפירות נתפרה מסביב לכל תא בנפרד (ראו איור 2). גם בבתי מהטיפוס הזה השאירה תפירת ארבעה התאים חלל לרוחב כל הבית בצד שבו העור קופל, שנועד לקבל את הרצועה המהדקת את בית התפילין לגוף המניח. החתכים שבין כל תא לתא הגיעו כמעט עד לחלל זה. חיתוך העור ותפירת כל תא בנפרד העניקו לבתי התפילין מטיפוס זה צורה מניפתית.

איור 2: סרטוט של בית תפילין מהטיפוס המפוצל; \otimes = חור תפירה

מתוך 17 בתי התפילין בעלי ארבעה תאים ממדבר יהודה שפורסמו,⁸ 14 הם מהטיפוס־ הפשוט (ראו איורים 3-5), ורק שלושה הם מהטיפוס־המפוצל (ראו איורים 6-8). כל בתי התפילין מהטיפוס־המפוצל נרכשו מסוחרי עתיקות שטענו כי הם נתגלו ב'מערה 4' הסמוכה לקומראן (Milik 1977: pl. VI: 5, 6, 9; וראו עוד על כך בהמשך). כמו במקרים אחרים של ממצאים שנרכשו מסוחרי עתיקות שטענו שהם נמצאו ב'מערה 4', לא ידוע אם הכוונה למערה 4a או למערה 4b הסמוכה. כל בתי התפילין מהטיפוס־המפוצל נתגלו ללא יריעות בפנים.

אף על פי שמיליק העיר על קיומם של החתכים בין התאים בשלושה בתי התפילין מהטיפוס־המפוצל שפרסם, הוא לא הזכיר כלל שצורת התפרים בבתים אלו שונה לחלוטין מצורתם בטיפוס־הפשוט. בתיאורו את תהליך הייצור של כלל בתי התפילין הוא כתב ש"השלב האחרון בהכנת התפילין [...] היה לתפור את הנרתיק על שלושת צדדיו במחט דקה מאוד ובנוסף, אך לא תמיד, מסביב לתאים".⁹ בהתבסס על התיאור של מיליק, העיר דוד רוטשטיין שלא ברור אם החתכים בחלק מהבתים הם חלק אינטגרלי מהמבנה המקורי של הבית, או אם הם בקעים שנוצרו ברבות השנים כחלק מתהליך של בלייה טבעית של העור (Rothstein 1992: 365). בדיקה של בתי התפילין מגלה שהחתכים נחתכו במכוון, בקווים ישרים, באמצעות כלי חד.¹⁰ גם צורתם של חורי התפירה מסביב לכל תא בנפרד מעידה על כך שהחתכים נוצרו דווקא בזמן יצירת הבתים.

איור 3: בית תפילין מהטיפוס־הפשוט

(באדיבות רשות העתיקות, צילום: קלרה עמית; פרסום מקורי ב: Milik 1977: pl. VI:10)

8 אין ידיעות על צורתו של בית התפילין שהובא לאוניברסיטת לידס בשנת 1958 (4Q45'); ראו לעיל הערה 3.
9 La dernière phase dans la préparation du tefillin [...] était de coudre l'étui sur ses trois côtés avec une aiguille très fine et en outre, mais pas toujours, autour des compartiments.' (Milik 1977: 34)

10 כל בתי התפילין ממדבר יהודה הנמצאים בירושלים, נבדקו על ידי במסגרת ביקורים מספר שערכתי בין השנים 2012-2015 ביחידה לממצאים אורגניים ברשות העתיקות, ביחידת מגילות מדבר יהודה של רשות העתיקות ובחדר האוספים השמורים של היכל הספר במוזיאון ישראל. כאן המקום להודות לאוצרים שאפשרו לי גישה לממצאים: ד"ר אורית שמיר, גב' פנינה שור וד"ר אדולפו רויטמן.

איור 4: בית תפילין מהטיפוס הפשוט

(באדיבות רשות העתיקות, צילום: קלרה עמית; פרסום מקורי ב: Milik 1977: pl. VI:7)

איור 5: בית תפילין מהטיפוס הפשוט

(באדיבות רשות העתיקות, צילום: קלרה עמית; פרסום מקורי ב: Milik 1977: pl. VI:8)

איור 6: בית תפילין מהטיפוס־המפוצל

(באדיבות רשות העתיקות, צילום: קלרה עמית; פרסום מקורי ב: Milik 1977: pl. VI:9)

איור 7: בית תפילין מהטיפוס־המפוצל

(באדיבות הרשות העתיקות, צילום: ארדון בר חמא; פרסום מקורי ב: Milik 1977: pl. VI:6)

איור 8: בית תפילין מהטיפוס־המפוצל

(באדיבות רשות העתיקות, צילום: ארדון בר חמא; פרסום מקורי ב: Milik 1977: pl. VI:5)

משמעותה הריטואלית של החלוקה הטיפולוגית

קשה למצוא הסבר פונקציונלי לחלוקה בין שני הטיפוסים של בתי התפילין בעלי ארבעת התאים. בעוד השיטה להפריד בין התאים בטיפוס־הפשוט היא הגיונית ופשוטה, הטכניקה הננקטת בטיפוס־המפוצל נראית עתירת עבודה באופן יחסי, בלי תועלת פונקציונלית גלויה לעין. הואיל ומדובר בחפצים ריטואליים, יש יסוד להניח שההבדל בין שני הטיפוסים הללו איננו פונקציונלי, אסתטי או מקרי, אלא הוא משקף שתי שיטות מנוגדות בהבנת הצורה 'הנכונה' של בית התפילין. ריטואלים מתאפיינים בדייקנות באופן יישומם של הפרטים הקטנים,¹¹ ולכן מתקבל על הדעת שלצורתו המדויקת של בית התפילין יוחסה משמעות ריטואלית.

בזהירות ניתן להציע ששני הטיפוסים משקפים שתי הבנות שונות בפירוש הציווי המקראי על כך שדברים מסוימים יהיו "לט(ו)טפת" בין העיניים (שמות יג 16; דברים ה 8, יא 18). בלי להיכנס כאן לשאלות הקשורות לאטימולוגיה ולמשמעות המקורית של המילה "טפת" בתורה עצמה (ראו לדוגמה Tigay 1982), סביר להניח שבשלהי ימי הבית השני מצאו קוראי התורה במילה יחידאית זו כר נרחב לפרשנות. ברוב עדי הנוסח מימי הבית השני שבידינו, הצורה האורתוגרפית בסוף המילה חסרה – "לט[ו]טפת" – ואילו בעד נוסח אחד מקומראן הכתיב של המילה בשמות יג 16 הוא מלא – "ולטוטפות" –

11 תכונה זו בריטואלים מכונה על ידי קתרין בל ורוי רפרוט: "invariance" (=אי־השתנות); ראו Bell 1997: 150–153; Rappaport 1999: 36–37. תודתי נתונה לפרופ' אנה קטרינה דה המר גודמה על הפניית תשומת ליבי למקורות אלו.

צורה אורתוגרפית המזכירה את הניקוד שבנוסח המסורה: "וּלְטוֹטְפוֹת"¹². מכאן שכבר בימי הבית השני היו שקראו את המילה בלשון רבים: "טוטפות" ולא "טוטפת". יש להניח שמי שקרא את המילה בלשון רבים, שאל את עצמו כיצד יש ליישם באופן מעשי את הציווי להניח "טוטפות" רבים בין העיניים. ייתכן ששני טיפוסים בתי התפילין משקפים שתי תשובות פרשניות לשאלה זו: בעוד הטיפוס הפשוט מייצג את ההבנה שדי בחלוקת הבית לארבעה תאים כדי שהוא יתאים למונח "טוטפות" בלשון רבים, הטיפוס המפוצל מייצג את ההבנה שנדרשת חלוקה ברורה יותר בין התאים כדי שבית אחד אכן ייחשב "טוטפות" בלשון רבים.

מדוע שני הטיפוסים קיימים זה לצד זה בקומראן

כאמור לעיל, כל בתי התפילין מהטיפוס המפוצל נרכשו מסוחרים עתיקות שטענו שהבתים נתגלו ב'מערה 4' הסמוכה לקומראן. בתי תפילין מהטיפוס הפשוט נתגלו במערות 1, 4a, 5, ו-8 הסמוכות לקומראן, בוואדי מורבעאת ובנחל צאלים, ויש מהם שנרכשו מסוחרים עתיקות שטענו שמקורם מ'מערה 4' הסמוכה לקומראן, ואחד נוסף שנטען עליו שהוא נתגלה "באחת ממערות קומראן – אולי במערה 4"¹³. אם כדברי סוחרים העתיקות, מקורם של בתי התפילין מהטיפוס המפוצל (או אפילו רק חלקם) הוא אכן ב'מערה 4' הסמוכה לקומראן, אזי נמצא ששני הטיפוסים נמצאו במערות הסמוכות לקומראן, וייתכן שאף בתוך אותה מערה (מערה 4a). אם אכן קיימת משמעות ריטואלית לשוני בין שני הטיפוסים, נשאלת השאלה כיצד ניתן להסביר את הימצאותם של שני הטיפוסים ביחד בקומראן ואולי אף בתוך אותה מערה.

כאן המקום להעיר שגם בנוגע לתוכנם של הטקסטים של התפילין אפשר למצוא רב-גוניות רבה בתוך קורפוס התפילין מקומראן. טווח הפסוקים שנבחר לכלול בתפילין משתנה מיריעת תפילין אחת לרעותה, במיוחד ביריעות התפילין מ'מערה 4'; שם המגוון גדול במיוחד.¹⁴ אם כן, כיצד ניתן להסביר את הרב-גוניות המפתיעה באופן קיום ריטואל התפילין בקומראן?

יש שהציעו שהשוני בין הטקסטים ביריעות התפילין השונות מקומראן משקף התפתחות הלכתית דיאכרונית (Schiffman 1980: 171; נחמן תשס"ד: 37–40). באופן

12 תפילין 4Q135. אף שמיליק (Milik 1977: 62) קרא שם 'ולטוטפות' בכתוב חסר, צדק יעקב טיגאי (Tigay 1982: 321, n. 4) שהאות וי"ו השנייה נראית לעין בצילום שמיליק פרסם (Milik 1977: pl. XVI). יש לציין שקטע התפילין המדובר הגיע להיידלברג בשנת 1955, ומיליק, שמעולם לא ראה אותו, הסתמך על צילומי PAM בלבד (שם: 33). קריאתו של טיגאי תואמת את הקריאות של קרל גאורג קון (Kuhn 1957: 19) ושל אנה בוסה (Busa 2015: 30), שרשותם עמד קטע התפילין עצמו. בבדיקת את קטע התפילין הנ"ל בהיידלברג במרץ 2015 ופעם נוספת באפריל 2018, היה הצד של היריעה שעליו מופיעה המילה הנידונה (הצד האחורי), מכוסה בנייר, ולא היה ניתן לבדוק. אולם בבדיקה שערכתי לאחרונה בצילום צבעוני שצולם על ידי המכון לפפירולוגיה בהיידלברג בשנת 2012, נראתה באופן ברור אות וי"ו בין האות פ"א לבין האות תי"ו בסוף המילה. תודתי נתונה לפרופ' ד"ר אנדריאה ירדנס, מנהלת המכון, על שאפשרה לי גישה לקטעי התפילין שבמכון ולצילומים החדשים שלהם.

13 ראו לעיל "בתי התפילין ממדבר יהודה: סקירת הממצא".

14 לסקירת הממצא ותולדות המחקר בשאלה זו ראו Cohn 2008: 62–79.

דומה, אפשר ששני סוגי בתי התפילין משקפים התפתחות על ציר הזמן, וכי הופעתו של אחד מהטיפוסים קדמה להופעתו של השני. בהיעדר דרכים לתארך את בתי התפילין השונים ממערות קומראן – נוסף על היותם שייכים באופן גס לתקופתם של יתר המגילות והממצאים במערות שבהן נתגלו – קשה לדעת איזה טיפוס עשוי להיות המוקדם ואיזה המאוחר.¹⁵ אם אכן זמנם של שני בתי התפילין שנתגלו במערה 1 שבוואדי מורבעאת ובמערה 34 שבנחל צאלים, הוא ימי מרד בר כוכבא, אזי העובדה ששניהם שייכים לטיפוס הפשוט עשויה ללמד שהוא הטיפוס המאוחר שהחליף את הטיפוס-המפוצל הקדום יותר.¹⁶ בין כך ובין כך, אפשר להסביר את הימצאותם של הטיפוס הקדום עם הטיפוס המאוחר יחד באותה מערה **לאור התיאוריה ש'מערה 4' שימשה כ'גניזה', והצטבר בה חומר במשך תקופה ארוכה.**¹⁷ גם לפי התיאוריות האחרות, כגון ש'מערה 4' שימשה כספרייה פעילה **(או כמחסן של ספרייה), או כמקום מחבוא של מגילות בעת אירוע חירום,**¹⁸ אפשר להבין שבתי התפילין משני הטיפוסים הונחו במערה בעת ובעונה אחת, וזאת בהנחה שהטיפוס הקדום המשיך להיות בשימוש זמן מה בד בבד עם הטיפוס המאוחר בפרק הזמן שבו כל החומר הונח במערה.

אחרים פירשו שמקורו של השוני בין יריעות התפילין השונות בקומראן הוא במחלוקת הלכתית בין קבוצות יהודיות שונות (ראו לדוגמה Milik 1977: 36–37, 47–48, 51, 53; Adler 2007; Tov 1997; 56, 58; Tov 2017). בדומה לכך, ייתכן ששני הטיפוסים של בתי התפילין משקפים שתי שיטות מתחרות שהתקיימו באותו פרק זמן, וכי כל טיפוס של בית תפילין מייצג קבוצה יהודית נפרדת שהחזיקה בשיטה הלכתית משלה. אפשר להזכיר כאן את הצעתו של ג'ון קולינס, שהמגילות משקפות כמה קהילות כיתתיות נפרדות שהניחו את ספרייתיהן במערות מסביב לחורבת קומראן בעת משבר (3: Collins 2010; 2014). גם **אין להוציא מכלל אפשרות שבתי תפילין מסוימים הונחו במערות קומראן דווקא בגלל שהם נחשבו 'פסולים' בעיניהם של אלו שהחזיקו בשיטה הלכתית שונה. אפשר לדמיין שמצטרפים חדשים לקהילת קומראן הביאו איתם ממקום מוצאם את התפילין שהם נהגו להניח לפני הצטרפותם לקהילה; בבואם לקומראן, לאחר שגילו שהתפילין שלהם פסולות בעיני חברי הקהילה, תפילין אלו נגנזו במערות.**

לבסוף, אפשר להעלות על הדעת שכל הצורות השונות של התפילין נתפסו לגיטימיות בעיניהם של חברי קהילת קומראן, וכי בעת ובעונה אחת נהגו חברים שונים להניח תפילין העשויות בצורות שונות. יש לזכור שהצורות השונות של בתי התפילין ושל הטקסטים ביריעות התפילין אינן הדוגמאות היחידות לרב-גוניות בקומראן; קורפוס המגילות מהמערות הסמוכות לקומראן מייצג מגוון רחב מאד של טקסטים מבחינת

15 מעולם לא בוצעה על בתי התפילין ממדבר יהודה בדיקות פחמן-14 בגלל מידותיהם הזעירות של בתי התפילין ואופיין ההרסני של בדיקות אלו.

16 אולם כפי שכתבתי לעיל, אין לשלול את האפשרות שזמנם של חלק מהממצאים במערות ואדי מורבעאת ונחל צאלים הוא מתקופת המרד הראשון.

17 לסקירה של תיאוריית 'הגניזה' ראו Taylor 2012.

18 למערות קומראן (או חלקן) כמייצגות 'ספרייה' ראו מאמרים בתוך White, Crawford and Wassen 2016; לדעה שהמערה שימשה מעין מחסן של ספרייה (stacks), ראו Stökl Ben Ezra 2007: 329–331.

אופיים הטקסטואלי ומנהגי הסופרים הקשורים לאורתוגרפיה ולמורפולוגיה, הבחירה בכתב ארמי לעומת כתב עברי קדום, שיטות שונות לכתיבת השמות הקדושים ועוד.¹⁹ אומנם ייתכן שמנהגים מסוימים היו מזהים עם קבוצה אחת יותר מאשר עם אחרת, אך מכל מקום, העובדה שכל הנהגים האלו מיוצגים במערות קומראן, מרמזת אולי שחברי קהילת קומראן היו פתוחים לרב־גוניות מהסוג הזה. שרלוטה המפל טענה לאחרונה שניתן למצוא דמיון בין הגישה הליברלית לטקסטים ה'מקראיים' מקומראן לבין הגישה הנינוחה הדומה המיוצגת בכתבי היד השונים של סרך היחד (Hempel 2013: 279–282, 336–337). מפתה מאוד לדמיין את האפשרות שגישתם הפלורליסטית של אנשי קומראן לטקסטים המקודשים נהגה גם בזיקה לחפצים ריטואליים כמו בתי התפילין.²⁰

19 לסקירה של הרב־גוניות באופי הטקסטואלי של המגילות ה'מקראיות' ממערות קומראן ראו Tov 2002. לרב־גוניות במנהגי הסופרים במגילות קומראן ראו Tov 2004.

20 בניגוד לנחום גולב (Golb 1995: 103), שחשב שאפשרות כזאת כלל איננה מתקבלת על הדעת: *It defies logic, however, to believe that a small and radical sect, whether of Essenes or others, who were according to the standard theory highly restrictive and formal in their religious legislation and practice, would have allowed members to be so inconsistent with one another in carrying out a .religious law that has been considered sacrosanct among practicing Jews for well over two millennia*

הד לפולמוס הלכתי נגד בתי תפילין מהטיפוס-המפוצל במדרש הלכה תנאי
 הצעתי לעיל ששני טיפוסים בתי התפילין מקומראן משקפים שתי הבנות שונות בפירוש
 הציפוי המקראי על כך שדברים מסוימים יהיו "לט(ו)טפת" בין העיניים; בעוד הטיפוס-
 הפשוט מייצג את ההבנה שדי בחלוקת הבית לארבעה תאים כדי שהוא יתאים למונח
 "טוטפות" בלשון רבים, הטיפוס-המפוצל מייצג את ההבנה שנדרשת חלוקה ברורה יותר
 בין התאים כדי שבית אחד אכן יחשב "טוטפות" בלשון רבים. נראה ששאלה זו – עד כמה
 הריבוי המשתמע מצורת הרבים של המילה "טוטפת" מורה על הפרדה ליחידות נפרדות –
 היא העומדת בבסיס מדרש הלכה העוסק בהבדלים בין תפילין של ראש לבין תפילין של
 יד. מדרש הלכה זה השתמר במכילתא דרבי ישמעאל ובספרי דברים באלו הלשונות:²¹

ספרי דברים, לה (מהד' פינקלשטיין: 12/63-1/64) ²³	מכילתא דרבי ישמעאל, בא יז (מהד' הורוביץ: 20-14/66) ²²
<p>'קשרתם לאות על ידך' (דברים ו 8) – (כדך)[כרך] אחד שלארבע טוטפות. שהיה בדין: הואיל ואמרה תורה תן תפילין ביד (ב) [ת]פילים בראש – מה ראש ד' טוטפות, אף ביד ד' טוטפות! תל[מוד] לומר[ך]: 'קשרתם לאות על ידך' – (כדך)[כרך] אח[ך]ד] שלארבע טוטפות. או כשם שביד כרך – אף כך שלראש כרך אח[ך]ד?'</p>	<p>'והיה לך לאות על ידך' (שמות יג 9) – כרך אחד של ארבע פרשיות. והדין נותן: הואיל ואמ[רה] תורה תן תפילין בראש, תן תפילין ביד – מה בראש ארבע טוטפות, אף ביד ארבע טוט[פות]! תלמוד[ך] לומר[ך]: 'והיה לך לאות על ידך' – כרך אחד (על) [של] ארבע פרשות. כשם שביד כרך אחד – כך בראש כרך אחד? והדין נותן: הואיל ואמרה תורה תן תפילין ביד, תן תפילין בראש – מה ביד כרך אחד, אף בראש כרך אחד!²⁴</p>
<p>תל[מוד] לומר[ך]: 'והיו לטוטפ[ת]ט' 'טוטפת' ט(ו)[ט]פות' – הרי ד' טוטפות אמ[ן]ורות]. יעשם ד' כיסין שלד' טוטפות? תל[מוד] לומר[ך]: 'קשרתם לאות על ידך' – כיס אחד שלד' טוטפות.</p>	<p>תלמוד[ך] לומר[ך]: 'לט' 'טוטפת', 'לטוטפות', 'לטוטפות' – הרי ארבע טוטפות אמורות. או יעשם ארבע כיסין של ארבע פרשות? תלמוד[ך] לומר[ך]: 'ולזכרון בין עיניך' – כיס אחד של ארבע פרשות.</p>

בעל המדרש כאן קובע שבתפילין של יד יש לעשות "ארבע פרשיות" (מכילתא) או
 "ארבע טוטפות" (ספרי) בצורת כרך אחד, וזאת מכיוון שתפילין של יד נקראות "אות"
 – בלשון יחיד. לעומת זאת, בתפילין של ראש אין לעשות את אותן ארבע הפרשיות או
 הטוטפות בצורת כרך אחד, אלא יש להפרידן לארבע, וזאת מכיוון שתפילין של ראש
 נקראות "טוטפת" – בלשון רבים, והחזרה על המילה מלמדת שהמספר הנדרש הוא דווקא

21 לשון הברייתא במדרש תנאים (ו, ח [מהד' הופמן: 27-28]) זהה כמעט לחלוטין לזו שבספרי. והשוו עוד
 למכילתא דרבי שמעון בר יוחאי, פרשת בא יג, ט (מהד' אפשטיין ומלמד: 40-41).
 22 הנוסח המובא כאן הוא על פי כתב יד אוקספורד (Oxford - Bodleian Library MS Marshall Or. 24) [Neubauer 151]. הנוסח בכתבי היד האחרים דומה, ובכל מקרה אין הבדלי נוסח משמעותיים לענייננו.
 קטע מכתב היד של המכילתא מהגניזה הקהירית, שפרסם לאחרונה מנחם כהנא (תשס"ה: 22), דומה
 בחלקי הטקסט שהשתמרו, אך חלק מהטקסט מקוטע כאן.
 23 הנוסח המובא כאן הוא על פי כתב יד וטיקן (Vatican - Biblioteca Apostolica ebr. 32). אין הבדלי נוסח
 משמעותיים בכתבי היד האחרים, כולל שני קטעי גניזה שפרסם לאחרונה כהנא (תשס"ה: 258-259).
 24 שלב זה של הדיון במכילתא חסר בספרי, וייתכן שזו השמטה מחמת הדומות.

ארבע.²⁵ וכאן תוהה בעל המדרש: אם המילה "טוטפת" מלמדת על ריבוי של ארבע יחידות מובחנות, אולי יש להפרידן לגמרי לתוך ארבעה כיסים נפרדים? לבסוף נדחתה אפשרות זו: על פי המכילתא – מכיוון שבמקום אחר התורה קוראת לתפילין של ראש "זכרון" בלשון יחיד, ועל פי הספרי – מכיוון שהתורה קוראת לתפילין (של יד!) "אות" בלשון יחיד.²⁶ נמצאנו למדים שאומנם מחד גיסא יש לחלק תפילין של ראש לארבע פרשיות או טוטפות נפרדות, אך מאידך גיסא אין להפרידן לגמרי לתוך 'כיסים' נפרדים.

בעל המדרש התמודד כאן עם השאלה עד כמה צורת הרבים של המילה "טוטפת" מורה על הפרדה ליחידות נפרדות, והכריע שאין בריבוי המשתמע מהמילה כדי ללמד על הפרדה ל'כיסים' נפרדים. לפי הצעתי, ההתמודדות עם שאלה דומה עומדת ברקע הימצאותם של שני טיפוסים בתי תפילין במערות קומראן, ושני הטיפוסים משקפים שתי תשובות שונות לאותה בעיה.

כאן המקום לעמוד על הכוונה המדויקת בסוף דברי המדרש, בהעלאתנו את האפשרות שמא יש לעשות תפילין בעלי "ארבע כיסין". בגרסה שהשתמרה במכילתא דר' ישמעאל, בעל המדרש שואל: "או יעשה ארבע כיסין של ארבע פרשות?". לא ברור אם התכוון שאולי יש לשים כל אחת מארבע פרשיותיה של התפילין בתוך כיס נפרד משלה,²⁷ או שיש לעשות ארבעה כיסים, ובתוך כל אחד מהם מניחים את כל ארבע הפרשיות ביחד, באופן שמניחים בסך הכול 16 פרשיות בתוך בית תפילין אחד(!). לא ברור גם אם ארבעת ה"כיסין" הם חלק מאותו בית תפילין (כפי שייטכנו כמה כיסים בבגד אחד), או אם כל "כיס" הוא בית תפילין בפני עצמו.²⁸ כוונת הדברים בגרסה שהשתמרה בספרי עוד פחות ברורה, שכן לא ברור אם פירושה של המילה "טוטפות" היא פרשיות, או אולי משהו אחר – התאים הנפרדים בבית התפילין (המכונים במקומות אחרים "קציצות"²⁹ או "קציציות"³⁰).

אין להוציא מכלל אפשרות שבעל המדרש הזה הכיר את המציאות של שני הנהגים המיוצגים על ידי שני טיפוסים בתי התפילין מקומראן, ושכוונתו הייתה להכריע כאחד מהם.

25 הפרשנים נחלקו כיצד בעל המדרש למד מהחזרה על המילה "לטוטפת" שהכוונה דווקא לארבע: ראו סיכום של הדעות השונות בפירושו של חיים שאול הורוביץ למכילתא דרבי ישמעאל (על אתר, שורה 18). לדיון קדום בשאלת נוסח המקרא לאור דברי המכילתא ראו ידידיה שלמה רפאל נורצ'י, מנחת שי על חמישה חומשי תורה, הערות על דברים יא, יח (מהד' בצר, תשס"ה: 349–350). בבבלי (סנהדרין ד ע"ב; זבחים לו ע"ב; מנחות לד ע"ב) השתמר חלק זה של המדרש כמחלוקת ר' ישמעאל ור' עקיבא: "לטטפת", "לטטפת", "לטוטפות" – הרי כאן ארבע: דברי ר' ישמעאל. ר' עקיבא אומר: אינו צריך 'טט' בכתפי שתיים, 'פת' באפריקי שתיים".

26 אולם ראו בפירושו של א"א פינקלשטיין (ת"ש: 64, הע' 1), שתיקן בספרי בהתאם למכילתא ולבבלי (מנחות לד ע"ב): "תלמוד לומר: 'ולזכרון בין עיניך'".

27 כך משתמע מלשון המכילתא דרבי שמעון בר יוחאי (פרשת בא יג 9): "יכול יתן בארבעה מקומות". כך משמע גם מלשון הבבלי (מנחות לד ע"ב) על פי 'כתב יד ותיקן' (Vatican, Bibliotheca Apostolica, Ebr. 120-121): "יכול יכתבם על ארבעה עורות ויניחם בארבעה בתים". כוונת הדברים על פי גרסת הבבלי ב'כתב יד מינכן' (Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. hebr. 95) פחות ברורה: "יכול יכתבם בארבעה עורות ויניחם על ארבעה בתים בארבעה עורות".

28 מלשון הבבלי (שם), משתמע קצת כמו האפשרות האחרונה, שכן במקום 'כיס' הבבלי גורס 'בית'.

29 משנה כלים יח, ח.

30 תוספתא כלים, בבא בתרא ד, א (מהד' צוקרמנדל: 593).

לפי הבנה זו, ניתן להציע ש"ארבע כיסין" הן ארבעת התאים שבבית התפילין מהטיפוס-המפוצל, הדומים לכיסים התלויים בבגד. בעל המדרש מעלה את האפשרות שאולי בית התפילין צריך להיות עשוי כטיפוס-המפוצל רק כדי לדחותה ולהכריע שהטיפוס-הפשוט הוא הנכון: "תלמוד לומר: 'ולזכרון בין עיניך' (שמות יג 9) – כיס אחד של ארבע פרשות" (על פי המכילתא; או: "וקשרתם לאות על ירך" [דברים ו 8] – כיס אחד של ד' טוטפות" על פי הספרי). אין כאן העלאת אפשרות תיאורטית בלבד אלא התפלמסות נגד שיטה הלכתית שהייתה קיימת הלכה למעשה, ושבעל המדרש ביקש לדחות מהלכה.

אם אכן זוהי כוונת הדברים, נמצא שמדרש הלכה זה מצטרף לשורה ארוכה של מדרשי הלכה אחרים שמטרתם להתפלמס עם שיטות הלכתיות שנדחו על ידי חכמי התנאים. גילויין של מגילות קומראן קידם מאוד את ההבנה שלפעמים ה'הוה' אמין' המועלית במדרשי ההלכה התנאיים איננה תיאורטית, אלא היא מייצגת שיטה הלכתית שבה החזיקה אחת מהכתות בימי הבית השני, ושאותה בעל המדרש מבקש לדחות (ראו: Kahana 2006: 46–51). דוגמה יפה למדרש הלכה פולמוסי מעין זה היא המדרש המובא בספרי דברים מיד לפני המדרש שלנו, ואשר דוחה את האפשרות שיש לכלול את עשרת הדיברות בתפילין (ספרי דברים לה, ח [מהד' פינקלשטיין: 63]). יש להניח שבעל המדרש הזה הכיר את קיומו של הנוהג לכלול את פסוקי עשרת הדיברות בתפילין – המיוצג בחלק מהתפילין בקומראן – ושכוונתו הייתה להתפלמס נגד שיטה זו (ראו: Kahana 2006: 42; Adler 2011: 224–228). יש מקום להניח שגם מדרש ההלכה שהובא בספרי מיד לאחר מכן, והמתנגד לעשיית תפילין המורכבות מ"ארבע כיסין", נועד להתפלמס נגד נוהג כיתתי שנדחה על ידי התנאים. ייתכן שבשני המקרים ביקש בעל המדרש לדחות מנהגים שעוד היו נהוגים בימיו, אך אפשר גם שכוונתו רק לדחות מנהגים קדומים שכבר לא נהגו בפועל.³¹

31 אין קשר בין מחלוקת זו לתוכחה נגד הפרושים והסופרים שמחבר מתי מייחס לישו (מתי כג 5): *πλατύνουσιν γὰρ τὰ φυλακτήρια αὐτῶν* (בהרחיבם את תפילהם). גם אם צודקים החוקרים המבינים שהמונח *τὰ φυλακτήρια* מתייחס לתפילין (ראו, לדוגמה: Tigay 1979), אין סיבה לחשוב שהביקורת נגד הרחבתן מכוונת דווקא נגד עשיית בתי תפילין מהטיפוס-המפוצל. רוחבם של שלושת בתי התפילין מהטיפוס-המפוצל הוא: 31 מ"מ (איור 6), 26 מ"מ (איור 7) ו-22 מ"מ (איור 8). רוחבם של מרבית בתי התפילין מהטיפוס-הפשוט הוא מ-17 מ"מ עד 23 מ"מ, ולפי זה נמצא ששניים מבתי התפילין מהטיפוס-המפוצל אכן רחבים יחסית למרבית בתי התפילין מהטיפוס-הפשוט. אולם, יש להעיר שאחד מבתי התפילין מהטיפוס-הפשוט אינו שלם (Milik 1977, pl. VI:1), ועל סמך ממדי שלושת התאים ששרדו לרוחב של 25 מ"מ, ניתן לשער שרוחבו המקורי של הבית השלם היה כ-33 מ"מ, ונמצא שהוא הרחב מבין כל בתי התפילין ממדבר יהודה. מנגד, רוחבו של הקטן מבין בתי התפילין מהטיפוס-המפוצל אינו עולה על הרוחב הרגיל של בתי התפילין מהטיפוס-הפשוט. נמצא אפוא שאין יחס ישיר בין הטיפולוגיה של בתי התפילין לבין ממדי רוחבם של הבתים. אם כן, סביר להניח שהתוכחה היא מוסרית בלבד – נגד ראוותנות דתית – ולא הלכתית-פורמליסטית. יצוין שיש שפירשו שהביקורת הייתה נגד הרחבת הרצועות של התפילין, בין היתר על סמך הכתוב בחלק מכתבי היד של הבשורה בסורית: *عَمَلُهُم* ('ערכא דתפליהון'); ראו: Tigay 1979: 45. ראו גם: Cohn 2008: 110, 123, 147–148; Ottenheijm 2018: 383–386.

סיכום

מכל האמור ניתן לסכם את המסקנות האלו:

- 1) בין מכלול בתי התפילין ממדבר יהודה נמצאים שני טיפוסים של בתי תפילין אשר ניתן לכנותם: 'הטיפוס הפשוט' ו'הטיפוס המפוצל'.
- 2) יש יסוד להניח שהבחנה בין שני טיפוסים אלו אינה מקרית, אלא יש לה משמעות ריטואלית כלשהי.
- 3) אפשר ששני הטיפוסים מייצגים שתי תשובות שונות לשאלה עד כמה הריבוי המשתמע מצורת הרבים של המילה "טוטפת" מורה על הפרדה ליחידות נפרדות.
- 4) נראה ששאלה זו עומדת בבסיס מדרש הלכה שהשתמר במכילתא דרבי ישמעאל ובספרי דברים. ייתכן שבעל מדרש ההלכה אף הכיר את המציאות של שני הנהגים המיוצגים על ידי שני טיפוסים בתי התפילין מקומראן, ושכוונתו הייתה להכריע נגד עשיית בתי תפילין מהטיפוס המפוצל.
- 5) ייתכן ששני הטיפוסים מייצגים התפתחות כרונולוגית, אך אפשר גם ששני הטיפוסים מייצגים שתי שיטות הלכתיות מתחרות שהתקיימו בה בעת. אין לשלול את האפשרות שבקומראן שתי הצורות של בתי התפילין נתפסו לגיטימיות.

תודות

חלק ניכר ממחקר זה נעשה בשנים 2012–2013 בהיותי עמית לידי דייויס במכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, בהנחייתו של פרופ' זאב וייס. תודתי נתונה לקרן לידי דייויס ולפרופ' וייס על תמיכתם במחקרי. תודתי נתונה גם לפרופ' מנחם כהנא, לד"ר דוד רוטשטיין ולשני קוראים אנונימיים על הערותיהם המועילות. המחקר מתפרסם כעת במסגרת מחקר מקיף שלי על שרידי התפילין העתיקות ממדבר יהודה, הנתמך על ידי הקרן הלאומית למדע (מספר 18/371).

מקורות

- אדלר, י' תשע"ח. בית תפילין ממערת המגילות (מערה 34) שבנחל צאלים. **במעבה ההר 7**: 145–162.
- בצר, צ' תשס"ה. (מהדיר) ידידיה שלמה רפאל נורצי, **מנחת שי על חמישה חומשי תורה**. ירושלים: האיגוד העולמי למדעי היהדות.
- ידין, י' תשכ"ט. **תפילין של ראש מקומראן (XQPhyl 1–4)**. ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה והיכל הספר.
- כהנא, מ"י תשס"ה. **קטעי מדרשי הלכה מן הגניזה, א**. ירושלים: מאגנס.
- נחמן, ד' תשס"ד. התוכן והסדר של פרשיות התפילין מקומראן וההלכה של חז"ל: הדומה, השונה ומעט מסקנות היסטוריות. **קתדרה** 112: 19–44.
- פינקלשטיין, א"א ת"ש. **ספרי על ספר דברים**. ברלין: חברת תומכי מדעי היהדות בברלין.

- Adler, Y. 2007. Identifying Sectarian Characteristics in the Phylacteries from Qumran. *Revue de Qumran* 89: 79–92.
- Adler, Y. 2011. The Content and Order of the Scriptural Passages in Tefillin: A Reexamination of the Early Rabbinic Sources in Light of the Evidence from the Judean Desert. In A.I. Baumgarten et al. (eds.), *Halakhah in Light of Epigraphy*. JAJSup 3, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, pp. 205–229.
- Adler, Y. 2016. The Distribution of Tefillin Finds among the Judean Desert Caves. In M. Fidanzio (ed.), *The Caves of Qumran: Proceedings of the International Conference, Lugano 2014*. STDJ 118, Leiden: Brill, pp. 161–173.
- Adler, Y. 2017. Remains of Tefillin from Naḥal Şe'elim (Wadi Seiyal): A Leather Case and Two Inscribed Fragments (34Se 1 A–B). *DSD* 24: 112–137.
- Bell, C. 1997. *Ritual: Perspectives and Dimensions*. Oxford: Oxford University Press.
- Busa, A. 2015. *Die Phylakterien von Qumran (4Q128.129.135.137) aus der Heidelberger Papyrussammlung*. VHPS.NF 15, Heidelberg: Winter.
- Cohn, Y.B. 2008. *Tangled Up in Text: Tefillin and the Ancient World*. BJS 351, Providence, RI: Brown Judaic Studies.
- Collins, J.J. 2010. *Beyond the Qumran Community: The Sectarian Movement of the Dead Sea Scrolls*. Grand Rapids, MN: Eerdmans.
- Collins, J.J. 2014. *Scriptures and Sectarianism: Essays on the Dead Sea Scrolls*. WUNT 332, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Golb, N. 1995. *Who Wrote the Dead Sea Scrolls? The Search for the Secret of Qumran*. New York: Scribner.
- Hempel, C. 2013. *The Qumran Rule Texts in Context: Collected Studies*. TSAJ 154, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Kahana, M.I. 2006. The Halakhic Midrashim. In S. Safrai, Z. Safrai, J. Schwartz and P.J. Tomson (eds.), *The Literature of the Sages, Part II: Midrash and Targum, Liturgy, Poetry, Mysticism, Contracts, Inscriptions, Ancient Science and the Languages of Rabbinic Literature*. Assen: Van Gorcum, pp. 3–105.
- Kuhn, K.G. 1957. *Phylakterien aus Höhle 4 von Qumran*. Heidelberg: Winter.
- Lankester Harding, G. 1955. The Archaeological Finds: Introductory. The Discovery, the Excavation, Minor Finds. In D. Barthélemy and J.T. Milik (eds.), *Qumran Cave I*. DJD 1, Oxford: Clarendon Press, pp. 3–7.
- Milik, J.T. 1962. Textes de la grotte 5Q. In M. Baillet, J.T. Milik and R. de Vaux (eds.), *Les 'petites grottes' de Qumrân: Exploration de la falaise: Les grottes 2Q, 3Q, 5Q, 6Q, 7Q à 10Q: Le rouleau de cuivre*. DJD 3, Oxford: Clarendon Press, pp. 167–197.
- Milik, J.T. 1977. Tefillin, Mezuzot et Targums (4Q128–4Q157). In R. de Vaux and J. T.

- Milik (eds.), *Qumrân Grotte 4.II: I. Archéologie; II. Tefillin, Mezuzot et Targums (4Q128–4Q157)*. DJD 6, Oxford: Clarendon Press, pp. 33–91.
- Ottenheijm, E. 2018. Matthew and Yavne. Religious Authority in the Making? In Joshua Schwartz and Peter J. Tomson (eds.), *Jews and Christians in the First and Second Centuries: The Interbellum (70–132 CE)*. CRINT 15, Leiden: Brill, pp. 378–400.
- Poole, J.B. 1959. The Nature, Origins and Techniques of Manufacture of those of the Dead Sea Scrolls which are Made from Animal Skins. Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Leeds.
- Rappaport, R.A. 1999. *Ritual and Religion in the Making of Humanity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reed, R. 1972. *Ancient Skins, Parchments and Leathers*. London: Seminar Press.
- Reed, R. and Poole, J.B. 1962. A Study of Some Dead Sea Scroll and Leather Fragments from Cave 4 at Qumran: Part I – Physical Examination. *Proceedings of the Leeds Philosophical and Literary Society [Scientific Section]* 9/1: 1–13.
- Reed, S.A. 2007. Find-Sites of the Dead Sea Scrolls. *DSD* 14: 199–221.
- Rothstein, D. 1992. From Bible to Murabba'at: Studies in the Literary, Textual, and Scribal Features of Phylacteries and Mezuzot in Ancient Israel and Early Judaism. Unpublished Ph.D. Dissertation, University of California, Los Angeles.
- Schiffman, L.H. 1980. Review of R. de Vaux and J.T. Milik, *Qumran Grotte 4 II. I. Archaeologie; II: Tefillin, Mezuzot et Targums (4Q128–4Q157)* [Discoveries in the Judaean Desert, Vol. VI]. *Journal of the American Oriental Society* 100: 170–172.
- Schiffman, L.H. 2000. Phylacteries and Mezuzot. In L.H. Schiffman and J.C. VanderKam (eds.), *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*. Oxford: Oxford University Press, pp. 675–677.
- Stökl Ben Ezra, D. 2007. Old Caves and Young Caves: A Statistical Reevaluation of a Qumran Consensus. *DSD* 14: 313–333.
- Taylor, J.E. 2012. Buried Manuscripts and Empty Tombs: The Qumran Genizah Theory Revisited. In A.M. Maeir, J. Magness, and L.H. Schiffman (eds.), *Go Out and Study the Land (Judges 18:2): Archaeological, Historical and Textual Studies in Honor of Hanan Eshel*. JSJSup 148, Leiden: Brill, pp. 269–315.
- Tigay, J.H. 1979. On the Term Phylacteries (Matt 23:5). *HTR* 72: 45–53.
- Tigay, J.H. 1982. On the Meaning of Ṭ(W)ṬPT. *JBL* 101: 321–331.
- Tov, E. 1997. Tefillin of Different Origin from Qumran? In Y. Hoffman and F.S. Pollak (eds.), *A Light for Jacob: Studies in the Bible and the Dead Sea Scrolls in Memory of Jacob Shalom Licht*. Jerusalem: Bialik Institute, pp. 44*–54* (Eng.)
- Tov, E. 2002. The Biblical Texts from the Judean Desert: An Overview and Analysis of the Published Texts. In E.D. Herbert and E. Tov (eds.), *The Bible as Book: The Hebrew Bible and the Judaean Desert Discoveries*. New Castle, DE: Oak Knoll Press, pp. 139–166,

- Tov, E. 2004. *Scribal Practices and Approaches Reflected in the Texts Found in the Judean Desert*. STDJ 54, Leiden: Brill.
- Tov, E. 2017. The Tefillin from the Judean Desert and the Textual Criticism of the Hebrew Bible. In A. Feldman, M. Cioatã and C. Hempel (eds.), *Is There a Text in this Cave? Studies in the Textuality of the Dead Sea Scrolls in Honour of George J. Brooke*. STDJ 119, Leiden: Brill, pp. 277–292.
- de Vaux, R. 1961. Archéologie. In H. Benoit, J.T. Milik, and R. de Vaux (eds.), *Les Grottes de Murabba'ât*. DJD 2, Oxford: Clarendon Press, pp. 3–50.
- de Vaux, R. 1962. Archéologie. In M. Baillet, J.T. Milik and R. de Vaux (eds.), *Les 'petites grottes' de Qumrân: Exploration de la falaise: Les grottes 2Q, 3Q, 5Q, 6Q, 7Q à 10Q: Le rouleau de cuivre*. DJD 3, Oxford: Clarendon Press, pp. 3–41.
- White Crawford, S. and Wassen, C. 2016. (eds.). *The Dead Sea Scrolls at Qumran and the Concept of a Library*. STDJ 116, Leiden: Brill.
- Wise, M.O. 2012. Murabba'ât and the First Jewish Revolt. In J.L. Kraemer and M.G. Wechsler (eds.), *Pesher Nahum: Texts and Studies in Jewish History and Literature from Antiquity through the Middle Ages Presented to Norman (Nahum) Golb*. Chicago: Oriental Institute, University of Chicago, pp. 293–315.